

Tomàs Bertran i Soler, traductor de Voltaire: *Alzira* (1822) i la qüestió catalana*

Josep Lluís Teodoro Peris

Universitat de València

Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació

Av. Blasco Ibáñez, 30

46010 València

josep.l.teodoro@uv.es

0000-0002-3671-4756

© de l'autor

Recepció: 3/4/2025

Acceptació: 1/6/2025

Publicació: 8/6/2026

Citació recomanada: TEODORO PERIS, Josep Lluís (2026). «Tomàs Bertran i Soler, traductor de Voltaire: *Alzira* (1822) i la qüestió catalana». *Quaderns. Revista de Traducció*, 33, 273-289. <<https://doi.org/10.5565/rev/quaderns.200>>

Resum

L'escriptor, periodista i activista polític Tomàs Bertran i Soler (1791-1863) va publicar en 1822 una traducció castellana de la tragèdia *Alzire ou les Américains* (1736) de Voltaire. La seva traducció amplifica els aspectes problemàtics de l'assimilació i la integració de comunitats en una societat colonial incidint en el concepte de ciutadania. La publicació de l'*Alzira* de Bertran prefigura alguns dels temes desenvolupats en la seva activitat política posterior, especialment com a autoanomenat president d'una recuperada Diputació General de Catalunya en 1848.

Paraules clau: Voltaire; catalanisme polític; independència; carlisme; ciutadania

Abstract. *Tomàs Bertran i Soler, translator of Voltaire: Alzira (1822) and the Catalan question*

The writer, journalist and political activist Tomàs Bertran i Soler (1791-1863) published a Spanish translation of Voltaire's tragedy *Alzire ou les Américains* (1736) in 1822. His translation amplifies the problematic aspects of assimilation and integration of communities in a colonial society by focusing on the concept of citizenship. The publication of Bertran's *Alzira* prefigures some of the themes developed in his later political activity, especially as self-appointed president of a restored Diputació General de Catalunya in 1848.

Keywords: Voltaire; political catalanism; independence; carlism; citizenship

* Aquest treball és un dels resultats del projecte de recerca «El viaje de las ideas. Historiografía comparada de las literaturas clásicas (ámbitos hispano y luso, 1782-1850): Transferencia culturales entre Europa y América (HCLC)», PID2021-122634NB-I00, dirigit pel Dr. Francisco García Jurado, UCM.

Sumari

1. La utopia americana en l'imaginari polític il·lustrat	3. Una interpretació de l' <i>Alzira</i> de Bertran en clau catalanista?
2. L' <i>Alzira</i> del ciutadà Bertran, una traducció amb criteri polític	4. Conclusions
	Referències bibliogràfiques

1. La utopia americana en l'imaginari polític il·lustrat

L'any de 1822 és especialment important en la història constitucional de l'Estat espanyol: el set de juliol es va produir un intent de cop d'estat absolutista protagonitzat per la Guàrdia Reial i induït per Ferran VII mateix. El pronunciament, que va fracassar per la intervenció de la Milícia Nacional i del poble de Madrid aixecat en armes, va fer palès al rei i als estaments més reaccionaris que l'Antic Règim només es podria restaurar mitjançant una intervenció estrangera i que la repressió dels elements liberals havia de ser permanent i profunda. En aquest context revolucionari, les notícies sobre moviments independentistes i antiabsolutistes en els territoris hispanoamericans de la Corona eren rebudes amb alegria pels grups liberals peninsulars, amenaçats per la influència de l'aristocràcia a l'exèrcit i a les institucions i per una situació internacional clarament adversa, que es va concretar amb la invasió francesa que va restaurar l'absolutisme i donà pas a la Dècada Ominosa.

En el període anterior a la Revolució francesa de 1789, Amèrica havia estat un territori on la literatura política havia situat diverses ficcions. L'Imperi inca, especialment, per la seva avançada organització entre la resta de les entitats polítiques precolombines, havia suscitat l'interès de Voltaire —*Alzire* és del 1736—, però també de personatges com Francesco Algarotti (*Saggio sopra l'impero degl'incas*, 1753) i Jean-François Marmontel (*Les Incas ou la destruction de l'Empire du Pérou*, 1777). L'argument que tots tres havien tractat en les seues obres —respectivament, una tragèdia, un assaig i una llarga novel·la— era el contacte entre conqueridors i conquerits i la difícil distinció entre civilització i barbàrie. Els inques, amb aristocràcia, clergat, institucions, i conceptes científics, morals i religiosos ben desenvolupats, podien ser comparats a altres pobles europeus sense menyscapte, i se'n podien extraure conclusions en línia amb els preceptes il·lustrats, que proposaven un codi moral universal. La religió, especialment, era motiu d'anàlisis aprofundides, com resulta evident en l'*Alzire* de Voltaire. El fanatisme religiós —tant d'europeus com d'americans— és contraposat a una religió «natural», tolerant i filantròpica que esdevenia instrument de progrés universal i permetia la convivència de cultures diferents (Castilla 2019: 89). En *Alzire*, el déu cristià és superior a les divinitats paganes únicament des del moment en què es converteix en instrument de perdó i de reconciliació; llavors és un element civilitzador i propicia la conversió d'un americà, Zamore, que ho ha perdut tot davant dels conquistadors. És precisament la renúncia a la

conquesta violenta i al fanatisme excloent allò que crea les condicions per a la integració dels vençuts.

2. *L'Alzira* del ciutadà Bertran, una traducció amb criteri polític

L'argument de la tragèdia, que es desenvolupa a Lima poc després de la seva fundació, té com a protagonistes Gusman, governador del Perú i enamorat d'Alzire; Alvarès, el seu pare, antic governador que ha estat salvat per Zamore en el passat; Zamore, sobirà indígena desposseït per Gusman, i enamorat d'Alzire; Monteze, antic cacic, pare d'Alzire i amic d'Alvarès, i, finalment, Alzire, que ha estat promesa pel seu pare al governador Gusman.

El nus dramàtic sorgeix, precisament en la promesa que fa Monteze de casar la seva filla amb el cruel Gusman, perquè tots pensen que Zamore, el primer promès, ha mort. Zamore, tanmateix, està viu i captiu al palau mateix de Lima, d'on és alliberat per ordre d'Alvarès amb altres presoners. Un cop alliberat, Zamore s'assabenta de la doble conversió de Monteze i d'Alzire, i de la seva promesa de matrimoni de la jove princesa amb l'odiat Gusman (acte segon). En donar-se a conèixer a la seva estimada, és empresonat de nou, però Alzire es manté ferma en el seu compromís amb Gusman, conscient que és el mitjà per portar la pau al seu país (acte tercer). Monteze aconsegueix escapar amb ajut d'Alzire, però en comptes de fugir, torna a palau, fereix Gusman mortalment i és capturat (acte quart). Alzire admet la seva culpa en la fugida del cacic, però no renuncia al seu compromís amb Gusman ni a la seva nova religió, que troba moralment superior. Monteze està disposat a morir abans de demanar perdó i convertir-se al credo dels seus vencedors, perquè l'exemple d'Alzire no és suficient per convèncer-lo. Només l'aparició de Gusman, moribund, que perdona el seu assassiní en nom d'una religió de pau i de concòrdia, és capaç de persuadir-lo de la superioritat del cristianisme veritable, molt diferent de la religió violenta amb què els conquistadors han justificat les seves anteriors accions.

L'argument, referit a la presència espanyola en Amèrica, no podia passar desapercebut al públic hispà, i va ser objecte d'almenys cinc traduccions anteriors a la de Bertran de 1822 (Lafarga 1989: 81-88). La versió de Bertran és més fidel al text original que les anteriors —cosa que reflecteix el clima de major obertura política del trienni liberal—, però se'n separa significativament en alguns punts: el Guzmán de Bertran és més cruel que el Gusman de Voltaire, Monteza es mostra més inflexible davant dels espanyols que el corresponent personatge volterrià i, en general, s'amplien molts dels parlaments: la traducció castellana conté 2277 línies, 851 més que l'original francès, cosa que fa que l'*Alzira* de Bertran sigui un 59,7 % més llarga que l'original de Voltaire (Álvarez i Braun 2018: 153-154). Aquests canvis no només serveixen per matisar alguns dels personatges, sinó que connecten amb la moderna estètica romàntica, que insisteix en el tractament de les emocions, i —més significativament— modernitzen també els conceptes polítics de l'obra original, en introduir nocions de ciutadania, nacionalitat i drets personals que s'han consolidat durant el procés revolucionari que ha eliminat l'Antic Règim.

2.1. *Civilització i barbàrie*

Al llarg de tota l'obra és contínuament present una forta oposició entre barbàrie i civilització, però no en benefici dels colonitzadors com caldria esperar: els dos bàndols cometen actes de crueltat i de bondat, de tal manera que una línia que hauríem d'esperar que fos nítida es dibuixa amb poca claredat. Els espanyols, en tot cas, són més culpables que no pas els indígenes, perquè són més poderosos i perquè han emprat el seu poder agredint els primers injustament i moguts per la cobejança:

Nous, et d'or et de sang toujours insatiables,
 Déserteurs de ces lois qu'il falloit enseigner,
 Nous égorgeons ce peuple au lieu de le gagner.
 Par nous tout est en sang, par nous tout est en poudre,
 Et nous n'avons du ciel imité que la foudre.
 Notre nom, je l'avoue, inspire la terreur:
 Les Espagnols sont craints, mais ils sont en horreur.
 Fleaux du nouveau monde, injustes, vains, avarés,
 Nous seuls en ces climats, nous sommes les barbares. (Voltaire 1736: 5)

Pero nuestros valerosos compañeros
 No supieron granjearse su cariño,
 Y sedientos de oro, y de su sangre,
 Solo somos, Guzmán, sus asesinos.
 Imitando del cielo las venganzas,
 Somos de toda Lima aborrecidos,
 Y los nombres de Carlos y Castilla,
 Solo inspiran terror a sus vecinos.
 Bárbaros, inexorables y crueles,
 Somos de toda América temidos:
 Si tanto de nosotros se lamentan,
 Lo tenemos justamente merecido. (Bertran 1822: 7)

La traducció de Bertran no té intenció de ser literal; de fet, el català encapçala la seua edició amb una citació extreta de l'«Avertissement» que encapçala el *Jules César* de Voltaire: « on peut traduire un poète en exprimant seulement le fond de ses pensées » [no es pot traduir un poeta sinó expressant el fons dels seus pensaments]. Ara bé, el nostre traductor, en explicar els pensaments de Voltaire, els intensifica i els actualitza, posant-los netament en relació amb els esdeveniments polítics del moment i amb l'evolució del pensament social que en 1822 ha madurat alguns conceptes que gairebé un segle abans, en 1736, s'entien de manera diferent. La qüestió nacional, per exemple, és tractada de manera significativa en la traducció de Bertran: «les Espagnols» del text volterià solen convertir-se en la traducció en «castellanos», mentre que el bàndol indígena, que no rep un nom específic de Voltaire, és presentat contínuament com a «peruanos» amb plena consciència nacional:

Zam: Amis, de qui l'audace, aux mortels peu commune,
renaît dans les dangers et croît dans l'infortune,
illustres compagnons de mon funeste sort !
N'obtiendrons-nous jamais la vengeance ou la mort ? (Voltaire 1732: 17)

Zam: Ilustres compañeros de mi suerte,
valerosos y aguerridos peruanos,
¿tolerar deberemos por más tiempo
los vergonzosos hierros que arrastramos?
vuestra osadía y valor poco comunes
fueron de todo el mundo celebrados,
y tan solo la muerte y las venganzas
pudieran compensar nuestros Trabajos. (Bertran 1822: 21)

El salt anacrònic que converteix els inques del segle XVI en els moderns peruans que en 1822 s'estaven aixecant contra la Corona espanyola permet al nostre traductor establir una connexió directa amb uns moviments polítics que, tot i que afecten pobles llunyans de l'experiència del seu públic, són perfectament comprensibles en la metròpoli —i especialment a Catalunya, amb la seva llarga tradició d'autogovern— pel seu caràcter constitucional i la seva voluntat d'autonomia. En la seva traducció, Bertran amplia sistemàticament la referència a la independència amb uns accents molt en consonància amb les proclames dels moviments d'alliberament que s'estan aixecant en el territori americà:

Zam. Mais autant que ton ame est bienfaisante et pure,
Autant leur cruauté fait frémir la nature,
et j'aime mieux périr que de vivre avec eux. (Voltaire 1736: 22)

Zam: Por mi parte, confiesoos que prefiero
morir con mis valientes peruanos
defendiendo los derechos de mi patria
que vivir con los vuestros deshonorado. (Bertran 1822: 25)

Allò que en l'original volterià és un alçament provocat per la crueltat dels colonitzadors, en Bertran esdevé un moviment en defensa «dels drets» de la pàtria, en el qual els peruans estan disposats a morir per la seua «llibertat» en uns termes absolutament moderns.

2.2. *Submissió i rebel·lió*

La situació dels colonitzats és descrita per Voltaire amb colors tètrics que insisteixen en la falta d'humanitat de Gusman i dels seus soldats. La superioritat del colonitzador és aclaparadora; els enginys de guerra i les armes més poderoses han reduït els indígenes a l'esclavatge, però no els han doblegat moralment. La rebel·lió per a Voltaire té com a causa la vergonya d'una situació humiliant. En la traducció de Bertran, els peruans són tractats de «ciutadans» i la causa de la

revolta no és solament la vergonya, sinó també el despotisme que ha anul·lat els seus drets polítics:

J'ai vu de ces remparts l'étrangère structure,
Cet art nouveau pour nous, vainqueur de la Nature,
Ces angles, ces fossés, ces hardis boulevards,
Ces tonnerres d'airain grondant sur les remparts,
Ces pièges de la guerre, où la mort se presente,
Tous étonnants qu'ils sont, n'ont rien qui m'épouvante.
Hélas! Nos citoyens enchaînés en ces lieux,
Servent à cimenter cet asile odieux;
Ils dressent d'une main dans les fers avilie,
Ce siège de l'orgueil et de la tyrannie.
Mais, crois-moi; dans l'instant qu'ils verront leurs vangeurs,
Leurs mains vont se lever sur leurs persécuteurs;
Eux-mêmes ils détruiront cet effroyable ouvrage,
Instrument de leur honte et de leur esclavage. (Voltaire 1736: 33)

Estos fuertes y soberbios baluartes
Todo es obra de nuestros ciudadanos,
Que cayendo en su poder prisioneros,
Con sus propias manos la elevaron;
Gimiendo al duro peso de los hierros,
Que fiero les impuso el castellano,
Cedieron a la ley de los más fuertes,
Y su patria y sus dioses olvidaron;
Y esos mismos al instante que nos vean,
De su debilidad avergonzados,
Recobrando su valor y antiguo brío,
Les veréis combatir a nuestro lado,
Y este sitio de horror y despotismo
Abatido será por nuestras manos. (Bertran 1822: 35)

La traducció de Bertran simplifica i concreta les causes de la rebel·lió dels indígenes: en el primer parlament de l'acte segon de l'original volterià, Zamore, dirigint-se als seus companys —als quals interpel·la com a «amics»—, els recorda l'obligació de la venjança des d'un punt de vista més aviat personal: la pèrdua d'Alzire és el primer motiu, juntament amb la vergonya d'haver vist el país, el tron i els temples arrasats per un petit grup de sis-cents homes. El resultat és una mescla de «courroux, honte et regrets» [ira, vergonya i remordiment] (Voltaire 1736: 17) que no preveu expressament motius polítics per a la revolta. Bertran, per la seva banda, transforma completament el parlament, eliminant l'amor i la vergonya com a causes del sollevament i introduint un element interessantíssim: la revolta dels dominats pot mostrar el camí de la llibertat als dominadors, en clara referència a l'efecte que espera que els moviments d'alliberament americans tinguin en la situació de la metròpoli:

Aprendan de nosotros a ser libres
nuestros opresores y tiranos;
viva la libertad, y mueran ellos;
o antes de servir, todos muramos.
Amigos, redoblad vuestro ardimiento,
si debemos morir, sea vengados;
sepa este feroz aventurero
que en vano se propone sujetarnos,
que sabremos pelear para ser libres,
y primero morir que ser esclavos. (Bertran 1822: 21)

Aquest és potser el passatge de tota la traducció en què queda més clara la intenció d'establir un paral·lelisme entre els aixecaments liberals i independentistes americans i la situació gairebé revolucionària de la metròpoli després del *pronunciamiento* de Riego i els fets del set de juliol del 1822. Tot l'acte segon manifesta aquesta intenció del traductor, que amplia considerablement el text volterià. D'aquesta manera, un vers en què Zamore es refereix a la impossibilitat de conviure amb la crueltat dels dominadors, «et j'aime mieux périr que de vivre avec eux» (Voltaire 1736: 22), es converteix en la versió de Bertran en una proclama de més dens contingut:

Por mi parte confiésoos, que prefiero
morir con mis valientes peruanos
defendiendo los derechos de mi patria
que vivir con los vuestros deshonorado. (Bertran 1822: 25)

El nostre traductor converteix la desesperació de Zamore en una ràbia positiva que comparteix amb els «valents peruans», amb els quals està disposat a morir per defensar els drets de la pàtria: la qüestió individual, els sentiments d'honor o d'amor deixen pas a la consciència col·lectiva de la vulneració dels drets, que només es pot resoldre amb una lluita a mort contra els opressors, segons la pauta dels aixecaments antiabsolutistes i independentistes.

2.3. Igualtat o superioritat

Un altre aspecte que tracta Voltaire, i que és important per a la justificació del comportament dels seus personatges, és precisament la qüestió de la igualtat entre les dues cultures enfrontades. El prestigi i el poder de l'Imperi inca permet d'antuvi presentar el conflicte en termes d'equivalència: Zamore i Gusman són cabdills de pobles diversos que es troben, però, al mateix nivell. De fet, l'absència de rituals sanguinaris dels inques els atorga un important avantatge moral de què no disposen els asteques mexicans, i els fa especialment aptes per a figurar a aparèixer en les reflexions il·lustrades sobre el salvatgisme i la civilització. En tot cas, en la tragèdia de Voltaire són els espanyols els que, mercè al seu comportament ferotge, s'han rebaixat davant dels pobles conquistats. La seva superioritat tecnològica fa encara més injustificable la crueltat; l'ambició

de l'or i de riqueses que mou les seves accions enfosqueix els seus principis religiosos.

Mont. Que peuvent tes amis et leurs armes fragiles,
Des habitants des eaux depouilles inutiles [...]
Contre ces fiers géants, ces tyrans de la terre,
De fer étincelants, armés de leur tonnerre [...].
L'univers a cédé, cédon, mon cher Zamore.

Zam. Moi fléchir, moi ramper, lorsque je vis encore? [...]
Le fer manque à nos mains, les cieus pour nous avarés,
Ont fait ce don funeste à des mains plus barbares,
mais pour vanger enfin nos peuples abatus,
Le ciel au lieu du fer, nous donna des vertus. (Voltaire 1736: 26-27)

Mont. En vano te alucinas, no es posible
Derrocar el poder del castellano:
Y a sus justos furores sucumbieras
Si osaras cometer tal atentado.
Todo el mundo cedió, son los más fuertes,
Y a esta ley es preciso que cedamos.

Zam. ¿Quién? ¿Yo ceder? ¿Pretendes que yo sea
De los viles europeos el esclavo? [...]
Si tal vez nos aventajan en las armas,
Nosotros en virtud les superamos. (Bertran 1822: 30-31)

Bertran redueix els termes en què es presenta en Voltaire tant la fragilitat dels indígenes americans com la superioritat material dels conquistadors, que en la traducció ja no són «fiers géants» sinó «viles europeos», un sintagma que només podria recordar als seus lectors el «vil servilón» de l'himne antiabsolutista. La contraposició entre una milícia popular, virtuosa pels seus principis, i un exèrcit aristocràtic —i castellà— que posseeix la superioritat amb les armes però no en els ideals és perfectament clara per al lector català de 1822 i converteix un passatge, que en Voltaire tenia una intenció filosòfica, en una proclama política de roent actualitat.

2.4. Integració o assimilació

Un dels grans eixos de la tragèdia volteriana és la possibilitat d'aconseguir una societat mixta justa formada per conquistats i conquistadors. El projectat matrimoni d'Alzire amb Gusman és un primer intent de crear aquesta conjuntura, però arranca d'una situació injusta, perquè el compromís és producte de la desesperació de Monteze sense consentiment de la promesa. Ara bé, el sacrifici que planteja el vell cabdill a la seva filla és realment suprem: ha de renàixer espanyola i renunciar al seu origen. Només plegant el seu caràcter i sotmetent el seu cor podrà exercir una influència benigna sobre el feroç governador espanyol:

Ma fille, il en est tems, consens à ton bonheur;
Ou plutôt, si ta foi, si ton cœur me seconde,
Par ta félicité fais le bonheur du monde.
Protege les Vaincus, commande à nos Vainqueurs,
Eteins entre leurs mains leurs foudres destructeurs.
Tu dois à ton état plier ton caractère.
Prends un cœur tout nouveau, viens, obéis, suis-moi,
Et renais espagnole en renonçant à toi. (Voltaire 1736: 11)

Bertran, pel seu costat, veu les coses des d'un punt de vista que sembla més optimista:

Hija, la ocasión se nos presenta
De mejorar del todo tu destino,
Estos lazos que el cielo te prepara
Harán la paz de España con los míos;
Elevándote al rango de los reyes,
Templarás de Guzmán el poderío,
Siendo de los suyos soberana,
Podrás patrocinar a tus amigos,
Y el trono de tus padres ocupando
Mandar a vencedores y vencidos.
Uniéndote a Guzmán es como puedes
Contener el furor del enemigo,
Y procurando ganar los corazones,
Evitar de tu patria el exterminio.
Cede a las circunstancias, hija mía,
Lima espera de ti este sacrificio,
No desprecias, Alzira, mis consejos,
Y será una prueba más de tu cariño. (Bertran 1822: 13-14)

El matrimoni amb Guzmán no exigeix en la versió del nostre traductor una renúncia tan completa a Alzira, ans al contrari; el matrimoni la restablirà en el tron dels seus pares i li permetrà unir sota un poder integrador vencedors i vençuts. Bertran substitueix l'assimilació completa que planteja Voltaire per una integració que no elimina completament les característiques dels vençuts. De fet, planteja que la introducció de l'element indígena en el govern pot ablanir la dominació espanyola, però sempre comptant amb el sacrifici de la jove princesa indígena. Aquesta immolació és només voluntària fins a un cert punt: Alzira recrimina al seu pare que hagi arrancat una promesa de matrimoni que li costa un gran esforç complir, sobretot perquè les atrocitats de Guzmán no s'han aturat des que s'ha produït el compromís. En la versió de Bertran, Alzira sembla més conscient tant de la destrucció de la seva cultura nacional a càrrec dels invasors castellans com de la pèrdua de les seves prerrogatives com a princesa inca i del capgirament que han sofert els seus projectes de futur:

Mais quels temps, justes cieux, pour engager ma foi.
Voici ce jour horrible où tout périt pour moi,
Où de ce fier Gusman le fer osa détruire
Des enfants du soleil le redoutable empire.
Que ce jour est marqué par des signes affreux! (Voltaire 1736: 22)

¿Qué día, justo cielo, destinasteis
para tan horroroso sacrificio?
En el instante mismo en que Castilla
cometiendo el mayor de sus delitos,
me usurpa mis bienes y corona,
destruyendo el país en que he nacido,
¿unirme pretendéis con un tirano
que fue de mi amante el asesino?
¿En un día que Dios ha señalado
con tantas crueldades y delitos? (Bertran 1822: 14)

L'expressió volteriana «ce jour horrible où tout périt pour moi», amb què Alzire es refereix de manera força indeterminada a la seva situació personal, es converteix en Bertran en una queixa concreta de la princesa en veure's desposseïda en mans dels castellans del seu patrimoni i de les seves prerrogatives reials: una usurpació econòmica però també estructural, perquè afecta l'estructura de l'autogovern del poble que ella representa. Novament Bertran actualitza el contingut del drama perquè el lector català pugui establir paral·lelismes amb la seva realitat política en clau nacional.

3. Una interpretació de l'*Alzira* de Bertran en clau catalanista?

Les citacions que hem aportat al llarg d'aquest treball posen de manifest la insistència de Bertran i Soler en remarcar la responsabilitat dels castellans en la conquesta i espoli d'Amèrica. Sistemàticament, modifica el text volterian per ampliar els efectes nocius de la conquesta en els àmbits cultural, moral, material i personal dels protagonistes, tant indígenes com forasters. La freqüència i la intensitat d'aquest procediment fa pensar que no és simplement un tret d'estil lligat a l'estètica romàntica, sinó un element significatiu i permanent del pensament del nostre autor.

En els manifestos, proclames i cartes escrites pel nostre autor durant la Guerra dels Matiners (1846-1848), moment en què l'activitat d'agitació política del nostre traductor va centrar-se en la situació catalana, és fàcil trobar amb claredat i reiteració la mateixa concepció d'una Castella dominadora i gens respectuosa dels drets, costums i llengües dels pobles que estan sota la seva autoritat i d'una Catalunya reduïda a una situació colonial i dominada moralment i políticament, molt semblant al Perú virreinal.

Malauradament, les fonts per conèixer el pensament de Bertran i Soler són força reduïdes: disposem d'una excel·lent monografia de Joan Camps i Giró sobre *La guerra dels matiners i el catalanisme polític* (1978), que proporciona

una biografia i una ampla mostra dels escrits polítics del nostre personatge i, més recentment, un article d'Albert Ghanime aparegut en *Quaderns d'Història* (2004) centrat en el pensament polític de l'autor.

Per més que Ghanime (2004: 123) fa esment de la publicació de l'*Alzira* de Bertran, ni aquest ni Camps analitzen en els seus estudis la traducció que és objecte de la nostra atenció i que hem de situar a l'inici de la seva activitat política, en un període en què Bertran va fer llargues estades a França i Anglaterra i, possiblement, es va convertir al protestantisme (Camps 1978: 83). Si bé no coneixem els moviments exactes de l'autor abans de la publicació de la peça a Barcelona el 1822, se li ha atribuït la traducció anterior d'almenys una altra tragèdia volteriana, *El fanatismo*, que hauria aparegut a Barcelona el 1821 (Lafarga 1989: 96), i sabem pel testimoni de Bertran que les tropes franceses encarregades de restablir l'absolutisme en 1823 el van trobar encara a Barcelona i que fins i tot va ser contractat com a traductor per la municipalitat fins que no es van saber les seves simpaties liberals (Ghanime 2004: 124).

La repressió que va caracteritzar la Dècada Ominosa va obligar el nostre traductor a refugiar-se a França en diverses ocasions (Camps 1978: 84), i durant la Primera Guerra Carlina (1833-1840) va entrar en contacte amb Eugenio de Aviraneta, activista polític amb el qual va ser desterrat a les Canàries en gener de 1836. Acompanyant aquest conspicu personatge de la política del segle XIX, les fetes de Bertran van cridar l'atenció de Pío Baroja, que el va fer aparèixer a *Las furias. Memorias de un hombre de acción* (1922) i a *Aviraneta o la vida de un conspirador* (1931), de la mateixa manera que ja havia estat esmentat a les *Memorias del general don Francisco Espoz y Mina* (1851) publicades per la seva vídua.

La major part de la documentació conservada de Bertran correspon el període que cobreix la Primera Guerra Carlina (1833-1840) i, especialment, la Segona Guerra Carlina o Guerra dels Matiners (1846-1849), que va tenir com a teatre principal Catalunya. A les acaballes d'aquest conflicte el nostre autor va actuar davant de les autoritats carlines com a autoproclamat president d'una Diputació General de Catalunya que no va arribar a rebre la sanció reial del pretendent Carles VI, comte de Montemolín. L'intent de Bertran constituïria la primera temptativa de recuperar per a Catalunya institucions pròpies d'autogovern des del Decret de Nova Planta a partir d'un organisme que hauria d'assumir no solament funcions administratives, sinó també funcions de veritable organisme estatal (Camps 1978: 125).

La complexa i rica personalitat de Bertran i Soler ha estat analitzada principalment a partir dels seus escrits conservats, però, malauradament, bona part de la seva producció, molt circumstancial com convé a un home d'acció, no s'ha pogut trobar ni estudiar. En revisar la seva obra conservada, es fa palès l'interès que la independència de les repúbliques americanes va aixecar en Bertran: la traducció d'*Alzira* del 1822 n'és un bon exemple, confirmat per la publicació el 1842 d'un assaig titulat *Monarquía constitucional, dedicada a todos los pueblos hispano-americanos que quieran constituirse bajo un sistema monárquico-constitucional*.

Vint anys després de la traducció d'*Alzira* i en un context polític molt distint, amb la independència de les repúbliques hispanoamericanes pràcticament conso-

lidada, sembla sorprenent que Bertran proposi la instauració d'una monarquia panamericana vitalícia però electiva, que hauria d'exercir el poder executiu, i un poder legislatiu bicameral amb representants en part designats pel monarca i en part electes a través d'un sistema censatari. Encara més insòlit sembla el fet que en aquest projecte no es tinguin en compte des de cap punt de vista els distints pobles indígenes, la diversitat lingüística o les diferències regionals.

Camps (1978: 96) remarca justament la contradicció entre les posicions republicanes i progressistes que Bertran mantenia durant la Primera Guerra Carlina i aquest canviament de direcció només sis anys després. Interpreta aquesta modificació d'objectius com un moviment estratègic de l'autor per congraciarse amb aquelles forces amb què volia formar un front català unit per lluitar contra la monarquia isabelina, principalment els carlins montemolinistes, que havien rebutjat el tradicionalisme i s'encaminaven cap a plantejaments moderats en allò que tocava al constitucionalisme i foralistes quant a l'organització de l'Estat.

L'explicació d'aquesta aparent contradicció del nostre autor —a més del moviment estratègic apuntat per Camps— pot raure en les diferències que en opinió de Bertran existeixen en allò que toca al sentiment nacional entre els catalans i els indígenes americans de la segona meitat del segle XIX. Els catalans mantenen encara una clara consciència de la seva identitat nacional. La relació de Catalunya amb Castella no és idèntica a l'establerta entre els pobles indígenes americans i els conquistadors castellans, tot i que els territoris americans i els regnes de l'antiga Corona d'Aragó havien estat integrats a la monarquia hispànica amb una organització virregnal semblant (Escribano i Viñuela 2022: 511). El fet diferenciador és que els antics territoris de la Corona d'Aragó conserven la seva nacionalitat perquè no han estat dominats per la força de les armes:

Si los castellanos hubiesen conquistado la Corona de Aragón y nos dominasen por derecho de conquista, tendríamos que enmudecer y avergonzarnos de la cobardía de nuestros padres; al paso que catalanes, aragoneses y vascos en nuestra fisonomía y en nuestro carácter presentamos el verdadero tipo del primitivo pueblo español, de un pueblo independiente y libre, esta antigüedad inmemorial está consignada en nuestro dialecto. En nosotros todo es nacional, el tipo y la lengua. (Bertran 1858a: 161-162)

En canvi, els pobles que han sofert una completa conquesta i s'han assimilat a la cultura de l'invasor, perden la nacionalitat i la personalitat i es converteixen en indistingibles dels seus governants:

No es igual conquistar un país, como hicieron los normandos y después Hernán Cortés y Pizarro en territorios del otro lado del ecuador, o la restauración hecha por los naturales de España contra los árabes que, por espacio de cuatro siglos, la dominaron. Los españoles por la invasión de los árabes no perdieron su nacionalidad; pero los indígenas de Inglaterra, aun cuando incluyamos a los sajones, conforme incluiríamos, hablando de España, a los suevos y a los visigodos, la perdieron completamente. Yo les considero de la misma condición que los guan-

ches de las Canarias y los mejicanos o peruanos del imperio de Motezuma y de los incas. (Bertran 1858b: 14)

L'assimilació de l'element indígena a càrrec dels conquistadors havia llevat sentit a la idea d'establir diferències nacionals entre les diferents repúbliques americanes i, de fet, el continent experimentava llavors amb diversos projectes de federacions entre els antics territoris virregnals. En el seu projecte constitucional, Bertran no és capaç de copsar les diferències entre les diverses oligarquies locals que, als seus ulls, no tenen caràcter nacional perquè no rauen en fonaments històrics, culturals o lingüístics, un cop eliminat l'element indígena que podria haver estat diferenciador.

Això ens porta a una reflexió interessant al voltant d'*Alzira*, que pot ser la demostració de la seva concepció en clau catalana: l'aferissada lluita entre castellans, dominadors arrogants, i peruans, indis orgullosos de les seves tradicions i temorosos de quedar assimilats pels conquistadors, representa la situació del segle XVI, quan encara hi havia un sentiment nacional viu entre els indis. L'*Alzira* de Bertran sorgeix en el context de les rebel·lions contra l'absolutisme borbònic, però el caràcter nacionalista que pren la lluita en la seva traducció no s'inspira en les revolucions americanes, que el nostre autor veu més aviat com a moviments antiabsolutistes que no pas nacionalistes. El fet és que l'*Alzira* de Bertran, des d'aquest punt de vista, sembla que es refereix directament a la situació catalana de 1822 emprant el decorat d'una rebel·lió anticolonial d'un poble que, al seu entendre, ha deixat de tenir en l'actualitat consciència del seu passat nacional i s'ha assimilat al seu conquistador.

En *Alzira* trobem molt present la idea que els castellans —Bertran evita sovint anomenar «espanyols» els conquistadors— han anorreat la cultura local i s'han comportat amb una manca de respecte absoluta per vides, tradicions i costums dels indis (Bertran 1822: 14, 29, 46). Idèntica opinió descobrim en altres escrits més tardans referits a Catalunya: Castella està avesada al despotisme dels seus reis i el castellà és un poble essencialment servil que vol sotmetre els altres pobles peninsulars a la mateixa servitud que ha patit. Els regnes històrics peninsulars tenen característiques molt diferents; Catalunya i els altres territoris de la Corona d'Aragó són de tarannà democràtic (1858a: 163). La situació de Catalunya —afirma— és pràcticament colonial; en tot cas, una constitució unitària no pot ser una solució justa perquè en quedin reconegudes les particularitats nacionals. La constitució de 1812, que no reconeix particularitats nacionals, és en aquest sentit un pas endarrere:

Cataluña, mirada de algunos años a esta parte como país conquistado, ha visto mal recompensados los servicios positivos hechos a favor del trono y aun en los momentos en que la nación se ha creído feliz por el establecimiento de un sistema representativo, se ha visto despojada de sus patrias Instituciones. (Camps 1979: 272)¹

1. El fragment està extret d'una comunicació del primer de gener de 1849 de la Diputació General de Catalunya presidida per Bertran i Soler al comte de Montemolín, pretendent carlista, que inclou Camps en la seva obra com a annex 49, p. 271-277.

La justícia d'una rebel·lió contra un poder vingut des de fora apareix diverses vegades al llarg de la trama d'*Alzira*, i en la majoria dels casos, Bertran amplia i aprofundeix les paraules de l'original francès, introduint conceptes revolucionaris, com ara la justícia i els drets individuals i col·lectius, que no apareixen en Voltaire. Pot servir com a exemple aquest parlament d'Álvarez de la primera escena de l'acte IV, que en la traducció de Bertran conté onze versos més que l'original i en el qual es justifica l'aixecament en armes dels pobles dominats:

Alv. Mêlez moins d'amertume à votre destinée;
Alzire a des vertus, et loin de les aigrir,
Par des dehors plus doux vous devéz l'attendrir.
Son coeur de ces climats conserve la rudesse,
Il résiste à la force, il cède à la souplesse,
et la douceur peut tout sur notre volonté. (Voltaire 1736: 54)

Álv. En Zamora, es un deber, y no un crimen
defender las libertades de su pueblo;
y debiéramos más bien avergonzarnos
del cruel despotismo de los nuestros:
más esclavos aun que estos mortales,
vanamente, Guzmán, nos complacemos
en humillar a un pueblo, de quien solo
debiéramos seguir el noble ejemplo,
ellos libres nacieron, como a tales
amantes y celosos de sus derechos,
arrastran con horror nuestras cadenas.
El corazón de Alzira es muy sincero,
sospechar de su fe jamás debieras;
conserva la rudeza de sus pueblos,
es libre, y como a tal, en sus miserias,
no ha podido extinguirse de su pecho
esta noble altivez, que al hombre libre,
en medio del dolor infunde esfuerzo. (Bertran 1822: 54)

Álvarez recorda la primitiva llibertat dels pobles americans, en comparació amb la submissió dels castellans als seus governants, que els fa més esclaus encara que els mateixos pobles que dominen. La guerra d'alliberament és un deure dels sotmesos per restablir els drets de què gaudien. La reflexió és enterament de Bertran i resulta perfectament comparable amb les idees que exposa en manifestos més tardans referits a la situació de submissió de Catalunya i els altres antics estats de la Corona d'Aragó.

En les diverses proclames que va llançar Bertran com a president d'una reconstituïda Diputació General de Catalunya durant l'any 1848, la situació del Principat és descrita com la d'un poble dominat per la «Francia coaligada con Castilla» i que des de la pèrdua dels furs, «reducido por el derecho de conquista a la condición de esclavo», és insultat i oprimat. L'única sortida és la rebel·lió armada:

Demos a los españoles un ejemplo de lo mucho que puede un pueblo belicoso y decidido contra los esfuerzos del opresor; y quizá, con el tiempo, el noble pendón, que antes sirviera de enseña a las huestes catalanes, sirva de guía al morado estandarte que en malhadada época quedó también destrozado en los campos de Villalar por hombres de distinto bando. (Camps 1978: 233-234)²

L'esperança de Bertran, que apareix tant en l'Alzira com en les seves proclames com a president de la Diputació General, és que l'exemple de l'alliberament de Catalunya serveixi per mostrar a Castella el camí de la seva pròpia llibertat, perduda des de la Guerra de les Comunitats i mai completament recuperada.

4. Conclusions

L'*Alzire* (1736) de Voltaire posa l'èmfasi en la diferència entre un cristianisme dogmàtic i intolerant, representat per la persona de Gusman, i un cristianisme obert i profundament evangèlic, sobre el qual es pot constituir una societat plural i que està personificat pel vell Alvarès. Aquesta religió de concòrdia és l'única que ha pogut persuadir Alzire per convertir-se i més tard convenç també el rebel Zamore. Voltaire parla a la societat francesa d'un problema molt present, com es veuria poc més tard amb els processos a Jean Calas de 1762 i al cavaller François-Jean Lefebvre de la Barre de 1766, en els quals l'autor es va implicar profundament.

La traducció de Bertran aconsegueix canviar l'eix de la trama des de la intolerància religiosa cap a l'opressió política i al dret de rebel·lió. El rerefons religiós de la peça es manté, però, en comptes d'actuar com a tema principal, esdevé l'element secundari que permet justificar el canvi des del conflicte cap a un estat d'ànim que garanteix el perdó i la convivència.

El context polític de la traducció de la peça per part de Bertran és molt significatiu: el *pronunciamento* de Riego que havia donat inici al trienni liberal en Espanya havia tingut l'origen precisament entre les tropes reunides prop de Sevilla per formar part de la Gran Expedición de Ultramar que havia de sufocar els aixecaments hispanoamericans contra la Corona. Els diversos pobles d'Hispanoamèrica, conscients de la seua realitat nacional, reclamaven drets i constitucions en uns termes que podien ser equivalents als sentiments nacionals d'altres pobles peninsulars, especialment dels antics territoris de la Corona d'Aragó, que havien sofert la pèrdua de les seves institucions d'autogovern arran de la Guerra de Successió.

En el pensament de Bertran, com en el de la majoria dels antiabsolutistes del moment, la idea de drets individuals anava indissolublement lligada al concepte de drets col·lectius i de constitució. En la traducció d'*Alzire*, Bertran té al cap les lluites d'alliberament dels pobles hispanoamericans, però no sembla abusiu pensar que en la seva insistència en els drets i en la justesa de la lluita contra els

2. Les citacions i el text copiat més amunt corresponen a la Primera Proclama de la Diputació General de Catalunya que reproduïx Camps (1978) com a document annex número 38, p. 241-245.

dominadors forans no hi hagi pesat la situació catalana i la seva pròpia visió històrica del procés de formació de l'Espanya contemporània des del decret de Nova Planta fins a la restauració absolutista de Ferran VII. La proposta de Bertran, en tot cas, no és republicana, sinó monàrquica: una monarquia que ha de renovar les antigues lleis pròpies per adaptar-les a la nova societat postfeudal, segons es desprèn de les seves proclames com a cap de la recuperada Diputació General de Catalunya. Els dos pobles enfrontats en *Alzira* podran viure junts: els indígenes recuperaran el govern dels seus estats (1822: 81) i seran amics dels espanyols (1822: 82): la conquesta és irreversible, però la convivència es pot millorar amb el respecte a les diferents identitats.

El programa de Bertran per a Catalunya té diferències amb la utopia americana descrita a l'*Alzira*, però també presenta similituds que justifiquen una interpretació en clau catalana dels lectors de la traducció en 1822. L'aparició de la publicació enmig dels aixecaments independentistes americans remet al públic català als passats conflictes per mantenir l'autogovern. Els termes en què la traducció desplega la bel·ligerància entre castellans i peruans, amb un vocabulari modernitzat que recull els progressos de les nocions de drets i llibertats individuals, fa possible aplicar immediatament els mateixos conceptes a la realitat política catalana i espanyola. La matisació del conflicte dramàtic, que modifica en la traducció el seu camp lèxic per presentar-se com una lluita d'alliberament nacional dels peruans, facilita al públic la identificació amb els nous conceptes de ciutadania i nacionalitat bo i aplicant-los a la situació d'Espanya després de l'intent de cop d'estat absolutista del 7 de juliol de 1822. El fet que Bertran en els seus escrits polítics no reconegui a les noves repúbliques sud-americanes nascudes al segle XIX un caràcter nacional basat en les antigues cultures aborígens fa pensar que el sentit d'alliberament nacional atribuït a la lluita dels «peruans» del segle XVI en l'*Alzira* correspon a una altra realitat: les modificacions i ampliacions que introdueix en la seva traducció responen a la seva anàlisi de la situació catalana del moment. Es tracta, doncs, d'una manifestació molt precoç del nacionalisme català modern, perquè Bertran, tot i que fa esment del vell ordenament polític foral en els seus escrits polítics, no planteja una recuperació de l'antic règim, sinó una constitució nacional moderna per a Catalunya.

L'*Alzira* de Tomàs Bertran i Soler prefigura els paràmetres de l'activitat política futura d'aquest personatge, poc estudiat fins ara, però capital per entendre la conformació del modern sentiment nacional català i la seva plasmació política.

Referències bibliogràfiques

- ÁLVAREZ, Román; BRAUN, Theodore E. D. (2018 [1986]). «“Connaturalización” in two early nineteenth-century versions of Voltaire's *Alzire*». A: Gregory S. BROWN (ed.). *Eighteenth-century history – History of ideas*. Oxford: SEVC 242, Voltaire Foundation, p. 145-158.
- BERTRAN SOLER, Tomás (1822). *Alzira, tragedia en cinco actos en verso*; escrita en francés por Voltaire; traducida en español por el ciudadano T. Bertrán. Barcelona: José Torner.

- (1842). *Monarquía constitucional, dedicada a todos los pueblos hispano-americanos que quieran constituirse bajo un sistema monárquico-constitucional*. Segunda edición. Madrid: Imprenta de Sanchis.
- (1858a). *Cuchilladas a la capilla de Fray Gerundio*. València: Imprenta de la Regeneración Tipográfica.
- (1858b). *Los ingleses tal como son; carácter, leyes, usos y costumbres del pueblo inglés, y todas sus extravagancias*. València: Imprenta de la Regeneración Tipográfica.
- CAMPS I GIRÓ, Joan (1978). *La guerra dels matiners i el catalanisme polític (1846-1849)*. Barcelona: Curial.
- CASTILLA URBANO, Francisco (2019). «Las ideas de Voltaire sobre los incas en Alzira». A: Isabelle TAUZIN-CASTELLANOS (comp.). *Representaciones internas y miradas externas sobre el Perú y la América Andina. Del Virreinato al Novecientos*. Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Université Bordeaux Montaigne, p. 79-95.
- ESCRIBANO ROCA, Rodrigo; VIÑUELA PÉREZ, Rebeca (2022). «Territorialidad y nostalgia imperial en las visiones españolas de Hispanoamérica (1824-1850)». A: Luis CASTRO; Antonio ESCOBAR (coord.). *Independencias, repúblicas y espacios regionales. América latina en el siglo XIX*. Madrid, Frankfurt: Iberoamericana, Vervuert.
- GHANIME, Albert (2004). «Pensament polític i acció revolucionària de Tomàs Bertran i Soler, 1835-1849». *Quaderns d'Història*, 10, p. 121-136.
- LAFARGA, Francisco (1989). «Voltaire en Espagne (1734-1835)». A: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*. Oxford: The Voltaire Foundation at the Taylor Institution.

